

АЁЛЛАР КИЙИМЛАРИДАГИ АНЪАНАВИЙЛИК ВА ЭВОЛЮЦИОН ЖАРАЁНЛАР (ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН АҲОЛИСИ МИСОЛИДА)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.7.7.007>

Ҳамидова Сабрина Зариф қизи,

Термиз давлат университети Миллий либос ва санъат факультети талабаси

Аннотация. Мазкур мақолада жанубий Ўзбекистон аҳолисининг аёллар кийимларидаги XIX аср охири ва XX асрлардаги ўзгаришлар ёритилган. XX аср бошларида ҳудудга фабрика газламаларининг кенг тарқалиши ва тикув машиналарининг кириб келиши туфайли аёллар миллий либосларида ранг-баранг усуллар, бичимлар, нақший безаклар ҳамда янги “бичиқли” кийимлар пайдо бўлиши каби масалалар тарихий ҳамда этнографик материаллар асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: уст-бош кийим, аёллар кўйлаги, тўй ва маросим либослари, бош кийимлар, оёқ кийимлар.

ТРАДИЦИОННО-ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЕ (НА ПРИМЕРЕ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА)

Ҳамидова Сабрина Зариф қизи,

Студентка Термезского государственного университета, Факультет Национальной одежды и искусств

Аннотация. В данной статье освещаются изменения женской одежды в конце 19 - начале 20 веков на юге Узбекистана. В начале XX века, в связи с распространением фабричных тканей и появлением в регионе швейных машин, были проанализированы такие вопросы, как появление на женских национальных костюмах пестрых узоров, рисунков, рисунков и новых «вышиванок» на женских национальных костюмах. историко-этнографических материалов.

Ключевые слова: верхняя одежда, женская платья, свадебные и парадные платья, головные уборы, обувь.

TRADITIONAL AND EVOLUTIONARY PROCESSES IN WOMEN'S CLOTHES (ON THE EXAMPLE OF THE POPULATION OF SOUTH UZBEKISTAN)

Khamidova Sabrina Zarif kizi,

Student of Termez State University, Faculty of National Clothes and Arts

Abstract. This article covers the changes in women's clothing in southern Uzbekistan in the late 19th and early 20th centuries. In the early twentieth century, due to the spread of factory fabrics and the advent of sewing machines in the region, issues such as the emergence of colorful patterns, patterns, patterns and new «embroidered» clothes on women's national costumes were analyzed on the basis of historical and ethnographic materials.

Keywords: outerwear, women's dresses, wedding and ceremonial dresses, headwear, shoes.

Кириш. Ҳар бир инсон, ҳар бир элат ўз даврига, ўз турмуш тарзига, ўз имкониятларига мос ва хос ҳолда кийим-бош танлайди, ана шу мослик ва хослик туфайли либосдаги анъанавийлик даврдан-даврга давом этаверади ва замонавийлашиб боради. Умуман олганда, одамни кийимсиз тасаввур этиб

бўлмаганидек, ҳар бир этносни анъанавий либосларисиз гавдалантириш қийин. Бир сўз билан айтганда, миллий кийимлар халқнинг ўзига хос этнографий тимсолидир [1]. Даврлар ўтиши билан трансформацион жараёнлар таъсири остида замонавий кийимлар ўзгариб туради, лекин анъанавий кийимлар ўша элат, миллат кийимларининг ўзаги сифатида доимо мавжуд бўлади. Тарихдан маълумки, ҳар бир халқнинг этник таркибини ўрганишда ва уни илмий жиҳатдан асослашда кийимларнинг асрлар мобайнида ўз миллийлигини сақлаб қолганлиги ўзига хос ўринга эга ҳисобланади [2]. Миллат бор экан, унинг она тилиси, миллий мусиқаси, унинг миллий таомлари, унинг миллий кийим-бошлари доимо у билан бирга урфда бўлган.

Тадқиқот методологияси. Мақолада тарихнавислик илмида қабул қилинган усуллар, яъни тарихий таҳлил, қиёсий таққослаш, этнологик- изчиллик, этнографик кузатув тамойилларига таяниб, Жанубий Ўзбекистон аҳолиси аёлларининг анъанавий либослари ва кийимлари юзасидан маълумотлар ёритилди.

Таҳлил ва натижалар. Жанубий Ўзбекистон аҳолиси аёлларининг анъанавий кийимлари таркиби асосан кўйидаги кийим-бошлардан иборат бўлган: 1) устки кийимлар: кўйлак, лозима, халат, желак (астарсиз чопонлар), пахта солиб қавилган чопон (астарли чопон), камзул, енгсиз нимча. 2) бош кийимлари: рўмол, дуппи, кийгичлар, салла-бош, ёпинғичлар, шунингдек паранжи ва желак ҳам, ўз ўрнида бошга тақилиб ёки кийилиб бош кийим вазифасини ўтаган. 3) Оёқ кийимлари: калиш-маҳси, енгил кавуш, попушдан иборат бўлган.

Аёллар кийимлари кийиладиган мавсумига қараб қишқи-баҳорги, ёзги-кузги кийимларга, бажарадиган вазифасига кўра: кундалик уй-иш кийимларига; тўй-байрам сарполарига бўлинган. Бундан ташқари аёллар кийими ёшига қараб ҳам фарқланади. Аёлларнинг анъанавий кийимлари орасида бош кийимлари алоҳида ўрин эгаллайди. Минтақада аёлларнинг бош кийимларининг бир неча хил турлари мавжуд бўлиб, улар кийим эгасининг ёшига, этник мансублигига, ижтимоий мавқеига ҳамда йил фаслига қараб кийилган. Шунингдек, бош кийимларда кийим эгасининг оиладаги мавқеи аниқ ифодаланган. Бош кийим ва соч турмагига қараб, қиз боланинг турмушга чиққан келиндан, ёш онани фарзандсиз хотиндан, ўрта ёшли аёлни кекса кайвони момолардан ажратиш мумкин бўлган [3].

Аёлларнинг анъанавий кийимларидан кенг тарқалган оммавий кундалик кийимлардан бири кўйлак ўрганилаётган даврда аёллар кўйлаги чоксиз тўғри бичимли бўлиб, узун кенг қилиб тикилган. Аёллар кўйлагини бичимда тежамкорликка эътибор берилган. Бир бутун мато кўйлакнинг олд ва орқа томонини ташкил қиладиган ҳолатда елкалари тикилмай тахланган.

Матонинг гавда қисмида перпендикуляр қилиб тўғри ёки торайиб борувчи енлар тикилган. Қўлтиқ остига ҳар доим учбурчак ёки ромб шаклида ямоқ-кулфак солиниб, кўйлакнинг ён томонларига узун уч бурчак шаклдаги кийик-кулфак туширилган. Аёллар кийимларининг ушбу кўринишда бичилиши либоснинг бу турига хос умумий белгилардан бири бўлиб, бичувчининг асосий мақсади матони тежашга қаратилган. Ҳозирда ҳам кекса аёл бичувчилар матони тежаш чун шу усулдан фойдаланишади. Шунингдек минтақа аёлларининг устки кийимларидаги ўзига хослик уларнинг ёқаларида ҳам ўз ифодасини топган.

Ўрта Осиёнинг барча халқларида удум бўлганидек ўрганилаётган худуд аёлларининг кўйлакларида ҳам ёқанинг асосан икки кўринишдаги шакли мавжуд бўлган: 1. Узун-тик ўйма ёқа (вертикал ёқалар). 2. Елка ёқа- кифтлари бир ёқадан, иккинчисига туташувчи ёқалар (горизантал ёқалар).

Маҳаллий шароитда кўйлакнинг кўндаланг ёки узун тик қирқилган бош

кириб чиқиши учун мўлжалланган қисми “йирмочи” ёки “ёқа” деб аталган. Сурхон воҳаси қишлоқларида тик ёқали кўйлақлар “пушқушо”, “жаҳак” дейилса Қашқадарёда бу кўйлақларни болали оналар кейишгани боис “оналик кўйлаги” ёки “аёл кўйлақ” деб аташган.

Кўйлақларнинг йирмочи кўндаланг ёқа турлари, асосан қизлар томонидан турмушга чиққанларига қадар кийилган. Қизлар турмушга чиққанларида никоҳ кунлари ёки тўйдан сўнг учинчи кун қизлик кўйлақларини хотинлик кўйлақларига алмаштиришган. Хотинлик кўйлаги олд ёқали, лекин ёқа унча узун очилмаган, учбурчак шаклда бўлган.

Болалик аёллар киядиган кўйлақлар ёқаси келинликда кийилган кўйлақлар ёқаларига нисбатан узунроқ ва кенгроқ тикилган. Бу эса бола эмизишни осонлаштирган [4]. Бундай кўйлақлар юқорида эслатиб ўтганимиздек, халқ орасида “она кўйлақ” ёки “аёл кўйлақ” деб аталган.

Кўйлақлар йирмочининг чеккаларига турли хил жияк, чироз, тама турли хил рангли ипак иплардан йўрма усулида кашта тикиб чиқилган. Ёқага кашта, жияк тикишда икки нарсага эътибор берилган. Биринчидан кашта, жияк кўйлақка кўрк берган бўлса, иккинчидан кўйлақ ёқасини йиртилмаслигини, узоқ муддат хизмат қилишни таъминлаган.

Бойсун, Шеробод туманларининг тоғ, тоғолди тожик ва чиғатойлар яшаган қишлоқлари аёллари ва қизлари кўйлақларининг олд қисмиларига ўта дид ва маҳорат билан безак ва кашталар тиккан. Кўйлақларга бериладиган безак тури ва шакли бир томондан ўша ҳудуддаги мавжуд шарт-шароитга, иккинчидан кийимнинг қайси мақсадларда кийилишига боғлиқ бўлган.

Минтақада яшовчи турли туман этносларнинг кийимларида ҳам этник ўзига хослик кўзга ташланади. Айниқса, бу борада Қашқадарё воҳаси арабларининг кийимлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Масалан, араб аёлларининг кийим-кечакларида ўзига хослик борки, бу Марказий Осиё араблари қавмининг этник тарихига оид кўпдан кўп масалаларга ойдинлик киритади. Кекса аёллар оқ ёки кўк фондаги кўйлақ кийганлар, кўйлақнинг узунлиги тўпиққача етиб, ени ва ёқаси қора каста билан безатилган. Араб қизлари яқин кунларгача “мўнди ёқа” кўйлақ кийишган. Турмушга чиққан аёлларнинг тик ёқали кўйлаги ўз бичимига кўра кенг, узун ҳамда, узун ени бўлиб, анъана бўйича қизларнинг кийимлари ўрта ёш ва кекса аёлларнинг кийимларига қараганда узунроқ қилиб тикилган. Араб қизлари турмушга чиққанидан сўнг қизлик кўйлақларини қисқа қирқимга эга бўлган вертикал ёқали келинлик кўйлагига алмаштирганлар. Бундай русумдаги кўйлақни келиннинг ота-онаси аввалдан тайёрлаб қўйиши лозим бўлган. Келин бундай кўйлақни токи оилада биринчи фарзанд дунёга келгунча кийган, фарзанд туғилиши билан аёл илк бор аёллар кўйлаги “субинморони” кийган [5].

XX аср бошларида аёлларнинг оммавий меҳнатга жалб қилинганлиги ва иш қилиш учун қулайроқ кийимларга ўтишдаги умумий интилишлари сабабли ўрганилаётган ҳудудда катта ени ва енглари қайтарилган, ёқалари безатилган кўйлақлар кийилган. Оиланинг ичида эса аёллар эркин турадиган, белбоғсиз кўйлақлар кийишган. Қашқадарёнинг, Шаҳрисабз, Китоб, Деҳқонобод, Сурхондарёнинг Бойсун, Шеробод, Сарийосиё туманларида ўзбеклар, тожиклар аралаш яшайдиган туманларида тожик, кўнғирот, чиғатой, барлос аёллари кенг узун кўйлақларини кийганда кундалик юмушларига халал бермаслиги учун белларини боғлаб олганлар [6, Б.66].

XX аср бошларида эркаклар ва аёллар иштони ўзининг бичимига кўра бир хил кўринишга эга бўлган, кейинроқ XX аср 30 йилларидан бошлаб улар ўртасида фарқланиш бўлган. Аёллар, лозими асли кенг бўлиб, пастга томон торайиб борган хотин-қизлар иштонидаги фарқли жиҳатлардан яна бири уларнинг пастки қисми чирозли нақш ёки каштали жияклар билан

безатилишидир.

Ўрганилаётган ҳудудда кенг тарқалган одатга кўра, аёллар иштони кўйлак остидан кўринмайдиган қисми арзонроқ, оддий матодан, кўйлак остидан чиқиб турган, яъни кўринадиган қисми қимматбаҳо матодан тикилиши ҳам эркаклар иштонидан фарқли жиҳатларидан бири бўлган. Мазкур анъана илмий адабиётларнинг гувоҳлик беришича минтақага хос локал белги бўлмай, балки умумминтақавий аҳамият касб этган.

Сурхондарёнинг тоғли қишлоқларида чорвачилик билан шуғулланувчи ҳудуд аёллари қиш фаслида эчки жуни (тивит)дан тўқилган “тивит” иштон кийишган. Қишда кийиладиган иссиқ, қалин лозималар бошқа халқларда ҳам учрайди [3].

Аёллар лозималарининг матолари кийим эгасининг ёшига қараб танланган. Лозималар одатда товонга қадар тушиб турган, чунки ислом динида шариатга кўра номаҳрам кишиларнинг аёллар тана қисмини кўришлари гуноҳ ҳисобланган. Лозиманинг юқориси, яъни тепа қисми қайтариб тикилган ва иштонбоғ ўтказилган. Иштонбоғлар пахта ёки жун иплардан тайёрланган.

Одатда ёш қиз-жувонларга тикиладиган лозималар учун очиқ рангли матолардан, катта ёшдаги аёлларга, ҳамда қарияларга эса одмироқ матолардан фойдаланилган. Кундалик кийиладиган лозималар кўпроқ маҳаллий, оддий матолардан, тўй-тантаналарда кийиладиган лозималар эса иложи бориша шойи, атлас каби ипакли ва ярим ипакли, шунингдек хориждан келтирилган қимматбаҳо матолардан тикилган.

Аёллар лозима кийишда ўзига хос удум ва ирим-сиримларга амал қилишган. Қизларнинг сепларига лозима-иштон солинмаган. Лозималар алоҳида тикилган ва сақланган. Кўп фарзанли аёллар бефарзанд хотинларга “бола йўли очилсин” – деган яхши ният билан ўз лозималарининг иштон боғини беришган [7]. Лозималар ўрганилётган ҳудуд аёлларининг кийим-бошларининг ажралмас қисми бўлиб аёллар уни йил мобайнида кўча-кўйда, оилада мунтазам кийишган.

Аҳолининг ўзига хос миллий этник хусусиятлари бошқа либосларига қараганда айнан бош кийимларида кўпроқ намоён бўлади. Шунингдек, Ўрта Осиё ва унга туташ ҳудудларда яшовчи халқларнинг бош кийимларини ўрганиш шуни кўрсатадики, айнан мазкур кийимда муайян этник гуруҳларга хос маҳаллий (локал) хусусиятлар билан бир вақтда умумминтақавий жиҳатлар ҳам акс этади [8]. Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, этнограф С.Давлатова бошга ўраладиган ва бошга ёпиладиган (ташлаб юриладиган) аёллар бош кийимини битта қилиб берган.

Аёлларнинг анъанавий кийимлари орасида бош кийимлари алоҳида ўрин эгаллайди. Ўрганилаётган ҳудуд аёлларининг кийимларидаги ўзига хосликни анъанавий бош кийимларида ҳам кўриш мумкин. Ўрганилаётган даврда минтақада аёллар бош кийимларининг бир неча хил турлари мавжуд бўлиб, улар кийим эгасининг ёшига, этник мансублигига, ижтимоий мавқеига ҳамда йил фаслига қараб кийилган. Шунингдек, бош кийимларда кийим эгасининг оиладаги мавқеини аниқ ифодаланган. Бош кийим ва соч турмагига қараб қиз боланинг турмушга чиққан келиндан, ёш онани фарзандсиз хотиндан, ўрта ёшли аёлни кекса қайвони момолардан ажратиш мумкин бўлган [9].

Анъанавий кийимларнинг узвий бир қисми ҳисобланган, оёқ кийимлари жуда қадим замонлардан мавжуд бўлиб, кишилар унга ибтидоий даврлардан эҳтиёж сезганлар. Арман элшуноси А.С.Арманганян бу ҳақда шундай ёзади: “Ибтидоий одам ҳам ўз танасини ҳимоя қилишни оёқларини муҳофаза қилишдан бошлаган” [10].

Аёлларнинг оёқ кийимлари асосан маҳси, калиш, нуғай ковуш, ҳаққари ковуш кабилардан иборат бўлган. Шунингдек ҳудудда қиш фаслида аёллар

томонидан терилардан махсус ишлов бериб тикилган этиклар ҳам кийилган [6, Б.57].

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудуди аёлларининг оёқ кийимлари турли кўриниш ва бичимларда бўлган. Аёллар кийимлари турли майда косибчилик устахоналарида тикилган. Аёллар оёқ кийимларини тикувчи усталар “заифоначилар” деб аталган. Кейинчалик савдогарлар томонидан Россия ва бошқа ўлкалардан ҳудудга турли нусхадаги оёқ кийимларнинг келтирилиши туфайли уларнинг тури, сони, сифати ўсди. Айниқса, XIX асрнинг охиридан ҳудуддаги турли заифоначилар, бачканачилар устахоналари томонидан тикилган аёлларнинг чарм оёқ кийимлари қаторидан Россияда Ўрта Осиё халқлари учун фабрикаларда махсус таёрланган резинкали оёқ кийимлари, жумладан калиш жуда тез ва кенг тарқала бошлади.

Аёллар ўртасида кенг урф бўлган “қайроқи маҳсилар”-бу маҳсиларнинг нима учун “қайроқи” деб аталишига О.А.Сухарева қуйидагича изоҳ беради: “Маҳаллий аҳоли бу эчки терисидан тикилган маҳсиларнинг қайроқ тошдай қаттиқ бўлганлиги учун “қайроқи” деб аташган”. Қайроқи маҳсилар ўтган асрнинг 30- йилларида ҳам урф бўлган. Бу оёқ кийимлардан кекса эркаклар ҳам фойдаланишган. Ўтган аср “ўрталаридан аёллар учун тайёрланадиган қайроқи маҳсини чармдан эмас, лакланган теридан тайёрлай бошладилар. Бу лакланган тери косиблар томонидан “америкача тери” деб аталиб, маҳаллий аҳоли томонидан америкони деб номланган” [11].

Маҳсилар доимо калишлар билан кийилган. Шаҳарлик аёллар уй ичида ҳам маҳсида юришган, чунки аёлларнинг яланг оёқларини кўриш бегона эркакларга жоиз бўлмаган. XIX аср охирида аёллар орасида ҳам этик кийиш одат туси кира бошлаган, ўзига тўқ бой оилаларда нақшли, узун, тиззагача, кўнжи ташқарига қайтариб қўйиладиган этиклар кийишган [6, Б.57].

Маҳси этиклар кийишга қурби етмаган оддий қишлоқ аёллари асосан “попук ковуш” кийишган. Ёғоч ёки суякдан пошна қилинган ковушлар аҳоли орасида “ҳаққари ковушлар” деб аталган. Уч қисми илмоқ кўринишида қайрилиб турувчи ковушлар “нўғай ковуш” лар деб аталган. Ўрганилаётган ҳудудда бошқа кўшни ҳудудларда бўлганидек аёллар оёқ кийимларининг кўриниши ва безаклари косиб ва чармчиларнинг маҳоратига боғлиқ бўлган. XIX аср охири -XX аср бошларидан эътиборан Россия фабрикаларида тайёрланган калиш кенг тарқалган бўлиб, улар рангларига қараб “қизил калиш”, “малла калиш” деб аталган. Калишлар дастлаб қўлда тикилган, тўқилган “жилоблар” (маҳаллий шевада пайпоқ маъносида) билан кийилган бўлса, кейинроқ фабрикаларда тўқилган пайпоқлар билан кийила бошлаган.

Хулоса. Жанубий Ўзбекистон ҳудудида ўша даврда яшаган бошқа халқ вакиллариининг кийим-кечакларида ҳам уларнинг ўзларигагина хос бўлган этник ва локал хусусиятларни кўриш мумкин бўлган. Бу ўзига хослик ҳар бир қавмни, қавмлар ичида ўз ўрни борлигини, қавмни-қавмдан ажратувчи бош омиллардан бири-албатта унинг кийим-бошлари эканлигини билдиради.

Ўзбек халқининг моддий маданияти, жумладан, миллий либослари, жумладан аёллар кийимлари тараққиёти Ўрта Осиё халқлари тарихи, унга кўшни мамлакатлар халқлари тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Халқларнинг ўзаро тинч йўл билан бир-бирига яқинлашуви, уларнинг маданиятини бойишига хизмат қилган. Улар бир-бирлари учун, яқин қадрли бўлган нарсаларини алмашган, бора-бора бу ҳар бир халқнинг маҳаллий маданиятига сингиб кетган, ўзига хослик ва мустаҳкам анъана касб этган.

Фойдаланилган адабиётлар

Шомуҳиддинова Л., Чурсина В., Комилова Х. Либослар тараққиёт тарихи. “Санъат”, 2002. № 3. –Б.39.

Задыхина К.Н., Сазонова М.В. Мужская одежда узбеков Хорезма конца

- XIX-начала XX в. // Костюм народов Средней Азии. – М., 1979. – С.151-152.
- Исмаилов Х. Головные уборы узбечек конца XIX-начала XX века // *Общественные науки в Узбекистане*. 1977. № 6. – С.50.
- Исмоилов Х. Анъанавий ўзбек кийимлари. - Тошкент: Фан, 1978. – Б.28.
- Давлатова С.Т. Қашқадарё миллий кийимлари: анъанавийлик ва замонавийлик. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – Б.76.
- Ибрагимова М.Ю. Сурхондарё воҳаси аҳолисининг анъанавий кийимлари ва тақинчоқлари. (XIX аср охири XX аср бошлари). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Тошкент, 2004. – Б.66.
- Сухарева О.А. Костюм народов Средней Азии. Опыт анализа покроев традиционной туникаобразной. «Среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции». (Историко-этнографической очерки) – М.: «Наука», 1979. – С.81.
- Шаниязов К., Исмаилов Х. Этнографической очерки материальная культура узбеков конец XIX- начало XX века. – Т., 1981. – С.76-78.
- Исмаилов. Х. Головные уборы узбечек конца XIX- начала XX века. – Т., ОНУ, 1977. №6. – С.50.
- Арманганян А.С. Обувь древней Армении. «Ереван», 1978. – С.32.
- Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма: Самарканд 2-половина XIX- начало XX вв.). - М.: Наука, 1982. - С.68.
- Турсунов Н.Н. Жанубий Ўзбекистон аҳолиси моддий маданиятидаги трансформацион жараёнлар. – Т.: “Yangi nashr”, 2019. – 372 б.